

ІЗ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРИСТИКИ: ЗАБУТА МЕМУАРНА ПОВІСТЬ ПЕТРА КАРМАНСЬКОГО «МІЖ РІДНИМИ В ПІВДЕННІЙ АМЕРИЦІ»

Анотація. У статті розглядається невідома сучасному читачеві мемуарна повість Петра Карманського «Між рідними в південній Америці» (1923), в якій зображено життя української еміграції в Бразилії та Аргентині. Здійснюється аналіз жанрово-стильових параметрів та новаторства змісту і форми повісті.

Ключові слова: мемуаристика, форми нарації, публіцистичність, суб'єктивність, ліризм.

Summary. The article deals with the unknown for a modern reader memoir story by Petro Karman'skiy "Between relatives in South America" (1923) that depicts the life of Ukrainian emigration in Brazil and Argentina. We analyse genre and stylistic peculiarities and innovation of form and content of the story.

Key words: memoirs, forms of narration, subjectivity, lyricism.

У вивченні літературного процесу важко переоцінити роль мемуаристики. З одного боку, мемуари – це документи часу, свідчення способу мислення, настроїв та світовідчуження людських спільнот певної історичної епохи, з другого, – вияв особистісного сприйняття дійсності через віддзеркалення її в індивідуальній свідомості одиниці. Визначальною прикметою мемуарів дослідники справедливо вважають їхню суб'єктивність, адже «автор пише на основі свого особистого досвіду, описує те, що сам пережив, оцінює події й особи з погляду своїх особистих вражень та інтересів. У цій суб'єктивності записок лежить вся їхня принада, в ній є джерело того зацікавлення, з яким ми прочитуємо рядки, що дозволяють нам заглянути в чужу душу, переживати чужі переживання» [1, 422]. Поряд із суб'єктивністю підкреслюється, зокрема, і значимість літературознавчого аспекту мемуарних творів. «Кожна зафіксована думка письменника, – зазначає Ю. Ковалів, – може розкрити секрети його творчої лабораторії, естетичні вподобання, особливості світогляду, літературний та життєвий контекст творів» [3, 26].

Серед численних мемуарних творів П. Карманського, що охоплюють різні сторони суспільного й літературного життя перших десятиліть ХХ ст. та особистої долі автора – вічного мандрівника, «українського Агасфера», як називали його сучасники, – виділяється повість «Між рідними в південній Америці», вперше і востаннє опублікована 1923 р. у віденському видавництві «Чайка». Цей забутий істориками й літературознавцями твір уперше широко знайомить читача з життям українських переселенців у Бразилії та Аргентині.

Книжка цілком унікальна – і як неоціненний матеріал до вивчення історії української еміграції, і як важливий автентичний документ життєпису автора, в біографії котрого досі існує чимало неточностей та «білих плям», і, нарешті, як захоплююча белетризована розповідь про далекі незнані краї.

Поява твору викликана діяльністю Карманського – політика і дипломата. За дорученням уряду

ЗУНР, що після захоплення Галичини Польщею перебував у Відні, письменник у січні 1922 р. вирушає в далеку мандрівку за океан з метою збирання в емігрантських поселеннях Бразилії та Аргентини коштів для продовження національно-визвольної боротьби. Фактично це була подорож у незнаний світ, освоєння якого крило в собі чимало несподіванок і небезпек. Тож недарма письменник іменував себе «останнім романтиком» української літератури, а А. Крушельницький у передмові до книги характеризував його подорож і працю в Південній Америці як справжній громадянський подвиг. «Читаю Твої спогади, мій давній Друже, і серцем почуваю:

Недаром викинула Тебе хуртовина з твоєї рідної землі! Для Тебе, з Твоєю любов'ю, з Твоїм почуттям правди, справедливості, немає тепер вільного місця на Україні.

А й не намарне Ти, Друже, скитаєшся по світу.

Краса Твоєї душі прославляє навіки ім'я Твоєї рідної землі!» [4, 8].

І. Франко, який одним із перших серед українських письменників разом із В. Стефаніком («Камінний хрест»), Т. Бордуляком («Бузьки», «Іван Бразилієць») звернувся до теми еміграції, поставив у циклі «До Бразилії» тривожне запитання про долю галицького селянина, що покидає рідну домівку заради мрії про краще життя на чужині («Гей, розіллялось ти, руське горе...»):

Що то це жде тебе на океані?

Що у Бразилії, в славній Парані?

Що то за рай це тобі отвираєсь

В Спїрїту Санто і Мінас Джераєс? [5, 267].

Видиво цього «раю» автор циклу моделює в «Листі із Бразилії», в якому дівчина з емігрантської родини повідомляє краян-односельців про пережиті в дорозі жахи та непосильну фізичну працю в бразилійських пушах:

Серед лісів тут живемо в бараці

І маємо страшенно много праці.

Рубаєм дерева на сажень глибокі –

Одно два дні довбем, сусіди любі! [5, 268].

І цей малюнок, створений уявою поета, стає немовби прологом до мемуарної повісті

П. Карманського, набуваючи в ній прикмет достеменності побачених на власні очі фактів.

Тематичний та проблемний діапазон повісті надзвичайно широкий. На тлі життя переселенських громад автор осмислює питання про історичні шляхи української нації, її сучасне та майбутнє, проблеми духовності, збереження на чужині рідної мови, культурних традицій та генетичної пам'яті свого народу. За змістом твір примикає до художньої творчості Карманського, передусім до його поетичної збірки «За честь і волю», роману «Кільця рожі» (інша назва «І в огні її окраденою збудять»), «бразилійської» лірики та сатири, поеми «Плач бразилійської пущі», фрагмента з незавершеної повісті «Аранії» «В поті чола», що відтворюють сторінки недавньої боротьби за українську державність, активним учасником якої був письменник, та перебування його на південно-американському континенті, яке розтягнулося майже на ціле десятиріччя.

Наративна модель повісті – вільна розмова оповідача з читачем – висуває на перший план авторську особистість, виявляючи автобіографічний характер твору. Центральною в повісті є тема України, що починає розгортатися вже з перших щоденникових записів автора, котрий у кінці січня 1922 р. на пароплаві «Ругія» розпочав своє місячне плавання океаном до берегів невідомої землі. Мандрівник лине думкою до рідного краю, що перетворився на справжню тюрму: «...до тебе, моя далека країно, закована і скатована, мій привіт не долетить крізь безкраї простори океану й землі. Ти обставлена кругом жандармами, які мій привіт запроторять у тюрму так, як тебе запроторили» [2, 35].

Пасажирам «Ругії» мандрівник оповідає про Україну та її національно-визвольні змагання і при цьому з гіркотою пересвідчується, «як мало поінформований захід про східну Європу» [2, 27]. І хоч автор – високоосвічений інтелігент, який, узявши на себе роль «брошури, виданої міністерством преси і пропаганди», розповідає про свою Вітчизну німецькою, італійською, українською, російською, польською мовами, – він усе ж залишається для публіки «сином невідомої і «неіснуючої» нації, а в найкращому випадку сином "дикого народу"» [2, 36].

Щоденникові записи, зроблені на пароплаві, розкривають настрої готовності патріота-державника послужити рідному краю за океаном, збираючи кошти на потреби уряду ЗУНР у вигнанні. Великим розділом «В лісах Парани і Санта Катаріни», розпочинається у книзі тема України поза Україною – історія мандрів автора-оповідача пуштами Бразилії та його зустрічей із емігрантами.

Василіанський монастир, церква, школа, «Народний Дім», одяг і мова переселенців – нинішніх мешканців Прудентополя – викликають справжнє здивування автора: «...слухаю хорового співу з церкви, чую балачки дідусів на вулиці і переживаю дивну казку. Де я? В нашому галицькому селі чи серед безкраїх лісів Парани? І родиться в мені віра в невмирущість нашого племені, і родиться в мені мрія про нашу будущу силу й панування. Чую, – вже на-

віть маленькі негри з мішаного подружжя поукраїнськи балакають, а не один старший негр не гірше нашого Івана нашою мовою розговорює. Хіба це не доказ нашої культури й нашої сили?» [2, 57].

Схвильовано і піднесено звучать у книзі розповіді автора про численні зустрічі й розмови з переселенцями. У щоденниковому записі від 5 березня читаємо: «...відбулися сьогодні перші збори, на котрих я реферував про наші визвольні змагання і про нашу визвольну Голгофу» [2, 57]. Карманський майстерно творить колективний портрет співвітчизників, які з величезною увагою та сльозами на очах «слухали скарги рідної скривавленої землі»: «Я бачив перед собою непопсовану українську душу, бачив синів України, що серед лісової пущі українську мрію цілі десятки років мріють, з рідним краєм радіють і з ним горюють. Я бачив тих самих Іванів, яких перед двома роками, рідний край лишаючи, в наших поруйнованих селах кинув і бачив, що ні клімат, ні чуже середовище, ні змінені життєві умови їх не змінили» [2, 58].

Ретроспективний план розповіді дозволяє письменникові кількома штрихами окреслити трагічні віхи емігрантської долі вигнанців із рідного краю: «Нужда погнала їх за море перед 27 роками, звичайно молодими, коли ще їх свідомість дрімала. Пішли літа страшних терпінь і недолі; серед лісової пущі без доріг, між чужими, між дикими індіанками, виростили і нишком плакали за рідними селами». В колективному портреті емігрантів Карманський виділяє незгасну пам'ять і любов до рідної землі: «І тепер після довгих років гіркого життя на безлюдді оповідають про свої села один одному, кажуть, що кожную стежку пам'ятають, що часто у снах бачать свої рідні хати, немов кинули їх щойно вчора. І хоч сьогодні лісова пушта під їх твердими руками прорідла, хоч довгими милями тягнуться дороги, які вони прорубали в гушавині, хоч біля їх хат золотяться помаранчі і пестряться квітники, хоч не один з тих наймитів сьогодні доволі багатим хазяїном зробився, – вони все ж таки жалують за давньою мізерією і моляться до цієї хвилі, яка винесе їх на рідний берег» [2, 106].

У змалюванні масових зібрань письменник постійно акцентує на тих моментах, які еднають розрізнені громади емігрантів, розгублених у бразилійських лісах, у моноліт, злютований історією, культурою, мовою, релігією, найдавнішими звичаями й традиціями своєї нації. Так, у зворушливо-теплій розповіді про святкування Великодня в містечку Понта Гросса він, підкреслюючи цю цілісність національного організму, показує роль пісні як цементуючого начала українського духу: «...усі співають, усі знайшли на хвилину загублений скарб рідної пісні і рідної душі, всі злилися в одну українську родину, усім на серці якось радісно й тепло. І це чудо буде творитися з ними так довго, доки великодні свята будуть прикликати їх під рідну церкву, доки вони не погублять серед чужини своїх пісень, доки великодня і різдвяна атмосфера сповнятиме їх душу цією величною повагою, яку знає тільки душа українського народу» [2, 95].

Усвідомлюючи необхідність організаційного зміцнення розрізнених емігрантських громад, які потребували єдиного центру суспільного й культурного життя, Карманський доклав величезних зусиль до створення «Українського Союзу у Бразилії», який було засновано 7-9 липня 1922 р. на всенародному конгресі в Дорізоні. «Аж тепер я бачу, – з неприхованою гордістю пише Карманський, – що мої слова, моя наука по лісових нетрах не порозгублювалася, що кожне моє слово, яке я сів по оселях, на добру землю впало і кільчитися почало» [2, 130]. Цілком зрозуміла радість письменника й громадського діяча, котрий, перейнявшись турботами своїх краян на чужині, дуже швидко став організатором усіх здорових сил «України» в далекій Бразилії. «Вперше, відколи стали ці нещасні вигнанці на бразилійському березі, вони мали нагоду пережити насолоду об'єднання одною ідеєю й одним хотінням, відчуги, що вони не стадо, а громада з метою і з завданнями» [2, 131], – записує автор щоденника в знаменний для нього день 9 липня, коли народився «Український союз у Бразилії», ця, за словами письменника, дитина його мрій, що «має розбудити і скоординувати всю енергію загалу до політичної емансипації, просвітньої та економічної праці і стати трибуною і диктатором всього життя української еміграції...» [2, 130].

Недарма А. Крушельницький, захоплений подвизницькою працею Карманського, писав у передмові до книги: «Твоя щира й чиста праця творить для нас Нову Україну – далеко за морями... Які нові світи мені Ти відкриваєш! Як Ти вчиш мене пізнавати могутню силу нашого народу, того велетня, який усе й усюди є й буде тим, чим був на рідній землі – великим сином своєї України... Читаю Твої спогади й упевнююся, що чим довше Тобі й таким, як Ти, будуть заперті шляхи до рідної землі, тим сильніше прославиться ім'я України поза її межами, тим могутніше Вона проявлятиметься в колі вольних народів світу. Бо така праця, як Твоя, – не йде намарне! Вона сіє красу, ростить силу...» [4, 8-9].

Бразилійська епопея П. Карманського – це, безумовно, не тільки час триумфів, перемог, успішної праці. Це й довгі роки самотності, суму за родиною, тривог і болів, викликаних поразкою національно-визвольних змагань та неможливістю повернутися додому. Настроява гама щоденникових записів раз у раз змінюється, захоплені описи перериваються ліричними відступами з інтонаціями розпачу і відчаю. Відповідно змінюються й форми нарації, жанрові параметри, співвідношення ліризму та епічності.

У текст книги природно влітається лист, адресований «товаришу Олексі» – очевидно, односторонній, з котрим разом у віденських каварнях снували мрії про подорож до Бразилії та вільне здорове життя на тлі природи в дусі філософії Р. Тагора. Дійсність виявилася суворішою за мрії: «Скільки доведеться їздити цю лісовою Сахарою з її дикими формами життя і з її небезпеками! Починаю вже розуміти, якими нерозумними дітьми були ми всі, коли за склянкою вина у Відні говорили про Бразилію і снували плани май-

бутньої нашої праці в цій країні» [2, 54]. І все ж адресант, усупереч обставинам, продовжує служити своїй мрії, хоч іноді почуває себе «загубленою пилиною, яку вхопив і проковтнув зелений океан». Могутні праліси викликають у душі мандрівця жадання «віднайти душу цього лісового океану», розв'язати одвічні проблеми сенсу життя, загадки тасмничого зв'язку людини з природою, велич якої підносить душу понад буденне: «...кругом тиша, заколисана глухим шумом пінейрів і пальм. Яка лячна тиша, яка вимовна тиша! В такій тиші родилися найгеніальніші філософічні концепції, в такій тиші людська самотна душа находила божество» [2, 53].

Сумним свідченням долі культурної освіченої людини, що не знайшла себе в бразилійських пушах, стала виконана в жанрі нарису розповідь про зустріч із письменником-емігрантом Осипом Шпитком: «Посивіле волосся, посивіла підтята борода, витертий одяг – тільки гострий, пронизуючий погляд остається в цього вічного анархіста-бунтаря, відомого з-перед десяти років кожному нашому інтелігентові в Галичині. Яким був, таким і остається: все бойовому настроєний, все протестант, усе чогось шукає, чогось жде, сподівається. Не має ніякого пристановища, живе з дня на день, ходить від каварні до каварні, веде життя богеміста» [2, 83]. Ця розповідь – ще один промовистий штрих до теми України, яка на роздоріжжях своєї трагічної історії втрачає кращих людей. «Перший раз у житті, – з сумом оповідає Карманський, – бачив я цього чоловіка розжалобленого, перший раз бачив я сльози в його очах і чув голос, здавлений плачем. Він читав лірики, в яких оплакував свою бурлацьку долю, своє вигнання і виповідав тугу за рідним краєм. І чи догадувався б хто з нас, котрі його знали, що ця людина плакати вміє, що за цим суворим поглядом циніка скривається біль по втраті молодості і рідних нив?» [2, 84].

Роздуми про долю О. Шпитка, що «загубився в полудикій країні», доповнюються розповіддю про ще одного такого ж «інтелігентного пролетаря, абсолювента богослов'я і бувшого австрійського офіцера»: «Так само обідраний, так само бідолаха, який ніде місця не загіє, ніде пристановища собі не знайде» [2, 85]. Ці зустрічі розбудили в душі автора-оповідача стривоженість, «багато сумних рефлексій», – «і я вперше сьогодні відчув гнітучу пустку мого усамітнення в оцій пустині. Ох, яка страшна доля бути відчакнутою від рідного пня гілкою! Як гірко їсти хліб вигнанця!» [2, 84].

Образ автора, що в більшості жанрових різновидів мемуаристики посідає центральне місце, в усіх епізодах повісті Карманського постає як носій національно-патріотичної ідеї. У його споминах про Вітчизну переважають трагічні інтонації. Надзвичайної емоційної напруги сповнений образ-символ України на хресті Розп'яття: «І лячно думати, що десь за океаном, за сотнями рік і сотнями гір, є країна, серед котрої стоїть велетенський хрест із розп'ятою на ньому українською нацією» [2, 61].

Урочистості на честь століття визволення Бразилії викликають «перед очима картини з-перед неспо-

вна чотирьох років, коли за української влади грала в церквах українська полкова музика...»: «І коли воно вернеться? Коли вернеться до забутого рідного краю? Коли перестане топтати наше серце дика стопа наїзника?» А тим часом «треба писати святкову статтю для газети, треба вітати століття визволення – Бразилії...» [2, 139].

Моменти гострого болю змінюються хвилинами тихої зажури, смутку за покинутим краєм, за рідними нивами і садками, де дозрівають яблука, наливаються солодощами груші, і в письменника, майстерне перо котрого віддало належне дивам екзотичної чужоземної природи, вириваються тужливі слова: «Дучи цими пустарями, я ще раз переконався, яка багата і яка гарна наша Україна в порівнянні з іншими краями. Красна і багата, тільки "наряду в ній ніт"» [2, 137].

Характерно, що Україна в уяві Карманського постає єдиною, не розмежованою, і поряд зі споминами про рідну Галичину постають у його щоденнику змальовані з такою ж любов'ю чарівні пейзажі Наддніпрянщини. У записі, зробленому 19 вересня в Аргентині, знаходимо такий опис: «Я ходив на ріку Уругвай, що відмежовує Бразилію від Аргентини, дивився на другий берег і мав враження, що якась невидима рука перенесла мене на береги Дніпра біля Херсону. Така ширина ріки, такі самі береги, такий самий степ по обох берегах ріки. Та й самий город із своїми широкими вулицями, з чепурними хатами, з парком, у якому врешті знайшов одну нашу сосну, з садками біля хат, з усим нагадує собою Херсон у мініатюрі. Ось так врешті знайшов я ілюзію України і то де? – На межі Бразилії, Аргентини і в сусідстві Уругваю...» [2, 148].

Ліричне начало в мемуарній повісті Карманського виявляє себе, зокрема, і в поетичних текстах, які становлять невід'ємну частину споминів. У поезіях «Між рідними», «Нічліг у лісі» відтворено хвилюючі зустрічі послання Батьківщини з крисянами в лісових поселеннях Бразилії:

*Дивлюсь на їх змарнілі лиця,
Які порив недолі плуг;
Вдивляюся у їх зіниці,
В яких застигли хмари туг.*

...
*Стоять, кленуть своє безсилля
Й на трави ронять перли сліз.
Над ними пальми клонять гілля
І тужить бразилійський ліс [2, 104].*

У записі від 18 грудня, здійснюючи на пароплаві «Атлантик» короткочасну подорож до Європи, письменник немовби дивується, чому він сумує, залишаючи Бразилію. Відповіддю на питання «Чого мені сумно?» став чудовий вірш-спомин «Розгублені в лісах хатки...», в якому поет зізнається, що вже ніколи не забуде людей, із якими зріднився на чужині:

*Вечірня тиша лісова,
Що тила з наших уст слова,
При ватрі смутком точені
І мріями золочені –
Чи вернеться вона мені
Хоча у сні, бодай у сні?*

*Чи позбираю ще колись
Ті перли мрій, що почались
У надрах пуці сонної,
Таємної, бездонної,
І розгубилися по ній?
Чи позбираю перли мрій? [2, 185].*

Є всі підстави вважати «Між рідними в південній Америці» одним із кращих творів української мемуаристики, новаторським і змістом, і формою. Докладно відтворена неприкрашена правда життя української еміграції в Бразилії та Аргентині стала цілком новою сторінкою української документальної літератури, що мала не тільки ознайомчий, але й виховний характер.

Авторський образ, який зцементує всі епізоди повісті в єдиний ліризований сюжет, являє собою високий зразок патріотизму та відданості інтересам Вітчизни, що виявляється в безкорисливій культурно-освітній праці, осяяній ідеалом самостійної соборної української держави.

Поєднання прийомів публіцистичного стилю з художньо-образним змалюванням побаченого, включення в текст повісті різних жанрових форм мемуаристики (щоденник, лист, опис зустрічей із типажем емігрантської людності, вставні епізоди, що розростаються в окремі нариси), включення в прозову тканину твору пейзажних зарисовок у стилі поезій у прозі та віршів, які інтимізують розповідь, посилюють її ліризм і суб'єктивне звучання, дозволяють говорити про плідність новаторських пошуків письменника в історії української мемуаристики, розвиток якої, на жаль, ішов розрізненими шляхами. Разом із тим твір став неocenним документом української духовності, що виявила себе в правдиво і широко розказаній історії думки та переживань автора «між рідними в південній Америці».

Література

1. Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Українська поетика / Володимир Домбровський / – Дрогобич: «Відродження», 2008. – 488 с.
2. Карманський П. Між рідними в південній Америці / Петро Карманський / – Київ-Відень-Львів: вид-во «Чайка». – 210 с.
3. Ковалів Ю. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. Автор-укладач Ковалів Ю.І. / Юрій Ковалів / – К.: видавничий центр «Академія», 2007. – Т. 2. – 622 с.
4. Крушельницький А. [Передмова] // Карманський П. Між рідними в південній Америці / Антін Крушельницький / – Київ-Відень-Львів: вид-во «Чайка», [1923] – С. 7-9.
5. Франко І. До Бразилії // Іван Франко. Зібр. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976. – Т. 2. – 543 с.